

Polski leksem *zakonnik* w *Biblii gdańskiej* (1632) a czeski leksem *zákonník* w *Biblii kralickéj* (1579–1594). Studium przypadku w kontekście zagadnienia leksykalnej zależności filiacyjnej przekładu polskiego od czeskiego

Keywords: Renaissance biblical renderings, the *Gdańsk Bible* (1632), the *Kralice Bible* (1579–1594), lexical filial relation, Polish and Czech equivalents of the Greek *νομικός*, criterion of semantic and morphological compatibility

Słowa kluczowe: renesansowe przekłady biblijne, *Biblia gdańska* (1632), *Biblia kralicka* (1579–1594), leksykalna relacja filiacyjna, polskie i czeskie ekwiwalenty gr. *νομικός*, kryterium zgodności semantyczno-morfologicznej

Abstract

Daniel Mikołajewski, translator of the Evangelical *Gdańsk Bible* (1632), in his translation work used the Czech *Kralice Bible* (1579–1594) as an auxiliary source.

In the context of the issue of the lexical dependence of the Gdańsk rendering from the Kralice rendering, the equivalents of the Greek *νομικός* ‘an expert in Jewish Law’ were analyzed. When selecting Polish lexical equivalents, Daniel Mikołajewski took into account the contextual meaning of the original lexeme and was guided by the criterion of semantic and morphological compatibility of Polish lexical equivalents with their Greek counterpart. Those are *zakonnik* i *nauczony w Zakonie*. They reflect properly the equivalents quoted in parallel verses in the Kralice Bible, i.e. *zákonník*, *učení v Zákoně*.

As a comparative background, the analysis also includes the equivalents of the Greek *γραμματαύς* ‘a man learned in the sacred writings’. In this case, Daniel Mikołajewski opted for a Polish equivalent that meets the criterion of semantic and morphological compliance, i.e. *nauczony w Piśmie*. The translators of the *Kralice Bible*, on the other hand, used the equivalent of *zákonník*, which is semantically, but not morphologically (etymologically) adequate.

The presented case study shows Daniel Mikołajewski as an autonomous translator, critical of the Czech auxiliary source.

Daniel Mikołajewski, tłumacz ewangelickiej *Biblii gdańskiej* (1632), w swojej pracy translatorskiej posługiwał się jako źródłem pomocniczym czeską *Biblią kralicką* (1579–1594). Analizie w kontekście zagadnienia leksykalnej zależności filiacyjnej przekładu gdańskiego od przekładu kralickiego zostały poddane ekwiwalenty gr. *νομικός* ‘znawca Prawa Mojżeszowego’. Daniel Mikołajewski przy wyborze polskich podstawień leksykalnych uwzględniał znaczenie kontekstowe leksemu oryginalnego i kierował się kryterium zgodności semantyczno-morfologicznej polskich podstawień leksykalnych z ich greckim odpowiednikiem. Są to *zakonnik* i *nauczony w Zakonie*. Są one odwzorowaniem ekwiwalentów przywołanych w paralelnych wersetach w *Biblii kralickéj*, a mianowicie *zákonník*, *učení v Zákoně*.

Jako tło porównawcze w analizie uwzględnione zostały także ekwiwalenty gr. *γραμματαύς* ‘uczony w Piśmie’. W tym wypadku Daniel Mikołajewski opowiedział się za polskim odpowiednikiem spełniającym kryterium zgodności semantyczno-morfologicznej – *nauczony w Piśmie*. Tłumacze *Biblii kralickéj* natomiast pozostali przy ekwiwalencie *zákonník*, adekwatnym semantycznie, ale nie morfologicznie (etymologicznie).

Zaprezentowane studium przypadku ukazuje Daniela Mikołajewskiego jako tłumacza autonomicznego, krytycznie podchodzącego do wzorca czeskiego.

Wydana w 1632 roku *Biblia gdańska* jest ostatnim z serii polskich przekładów biblijnych, które ukazywały się drukiem od połowy XVI w. w wielu ośrodkach wydawniczych na ówczesnych ziemiach polskich (Kraków, Królewiec, Brześć, Nieśwież, Łosk, Raków, Gdańsk). Powstawały one bądź jako efekt realizowania w praktyce protestanckiej zasady *sola Scriptura*, bądź jako efekt katolickiej (potrydenckiej) reakcji na ewangelicki zwrot ku Pismu. Protestanci, odrzucający Tradycję, za jedyną wiarygodną podstawę przekładu uznawali wyłącznie teksty w oryginalnych językach biblijnych czyli w hebrajskim i greckim. Natomiast katolicy początkowo na mocy tradycji, a następnie w zgodzie z zaleceniami soboru trydenckiego za podstawę przekładu przyjmowali łacińską *Wulgatę*.

Biblia gdańska genetycznie powiązana jest z wydaną w 1563 roku *Biblią brzeską* oraz z opublikowanym w 1606 roku *Nowym Testamentem gdańskim*, w którego opracowaniu uczestniczył Daniel Mikołajewski. Edycja z 1632 roku (podobnie jak ta z roku 1606) miała w zamierzeniu zwierzchników Kościołów ewangelickich być rewizją przekładu brzeskiego, któremu zarzucano zbytnie odejście od dosłów-

ności (Kossowska 1969, s. 85–89)¹. Ostatecznie jednak *Biblia gdańska* to nie korekta tekstu brzeskiego, ale samodzielny, nowy przekład księdza Daniela Mikołajewskiego².

Książd Daniel Mikołajewski, światopoglądowo ukształtowany w konfesyjnej tradycji kalwińskiej (Sipayłło 1976, s. 154–156), tłumacz Pisma Świętego, w obu swoich przedsięwzięciach translatorskich korzystał z dokonań poprzedników, nie tylko ewangelickiego kręgu wyznaniowego. Mimo różnic doktrynalnych sięgał także po katolicki przekład Jakuba Wujka czy też antytrynitarskie translacje Szymona Budnego i Marcina Czechowica (Szeruda 1932, s. 27–29; Sipayłło 1934, s. 146; Wojak 1985, s. 17–47, Lisowski 2010, s. 192–240).

Daniel Mikołajewski, pracując nad *Biblią gdańską*, odwoływał się ponadto do czeskiej *Biblii kralickiej* wydawanej w latach 1579–1594 (skrót: *Kral*), a redagowanej przez zespół tłumaczy i teologów należących do wspólnoty braci czeskich, którego koordynatorem był Ondřej Štefan³. Polski tłumacz posiłkował się w swojej pracy nie tylko przekładem biblijnym na pobratymczy język, zredagowanym w środowisku konfesyjnie bliskim wyznawcom ewangelicyzmu na ziemiach polskich, ale także tekstem o dużych walorach stylistycznych, który ode-

¹ Przekładu tego dokonano nowoczesną jak na ówczesne czasy techniką stawiającą na pierwszym planie zgodność co do sensu (Kwilecka 2001, s. 1522–1524).

² Problem oryginalności translacji gdańskiej był przedmiotem dyskusji naukowej. We wcześniejszych pracach przeważał sąd, że przekład gdański jest jedynie rewizją przekładu brzeskiego (Czerniatowicz 1969, s. 94–95), choć nie pozbawioną cech oryginalności (Kossowska 1969, s. 91). W późniejszych opracowaniach, zwracając uwagę na związek genetyczny obu przekładów, mówi się jednoznacznie o odrębności językowej translacji gdańskiej od *Biblii brzeskiej*. Twierdzenia te poparte są analizami filologicznymi (Kępka 2004, s. 123; Lisowski 2010, s. 431–445).

³ Nowy Testament edycji kralickiej, zrewidowana wersja przekładu Jana Blahoslava (1564 i 1568) ukazała się w roku 1593 (bądź 1594). Rewizji dokonał Jan Němčanský. Polegała ona na zestawieniu translacji Jana Blahoslava, której podstawą był łaciński Nowy Testament w przekładzie Theodora Bezy, z oryginałem greckim (Hrabák, Jeřábek, Tichá 1976, s. 110–112).

grał niebagatelną rolę w kształtowaniu się renesansowej czeszczyzny (Michálek 1979)⁴. W pracach naukowych, w których dostrzega się zależność przekładu gdańskiego od *Biblii kralickiej*, wskazywano przede wszystkim na zbieżności leksykalne. Jan Szeruda pisał między innymi:

[...] identyczne wyrażenia, dosłowne brzmienie wersetów i szyk wyrazów każą nam raczej sądzić, że rewizja *Biblii brzeskiej* w wydatny sposób posługiwała się *Biblią kralicką*, która tłumaczowi polskiemu więcej dawała materiału pomocniczego niż najlepsze przekłady zagraniczne (Szeruda 1932, s. 28–29)⁵.

Ponadto dostrzegano, że wzorzec kralicki miał wpływ także na nadrzędną organizację tekstu polskiego przekładu (Kwilecka 2003)⁶.

Jak się wydaje, jednym z przykładów zależności przekładu gdańskiego z 1632 roku od czeskiej *Biblii kralickiej* na płaszczyźnie leksykalnej jest pojawiający się w Nowym Testamencie rzeczownik *zakonnik* jako ekwiwalent greckiego *νομικός* w substancjalnym znaczeniu ‘nauczyciel Zakonu, uczony w Prawie’ (Popowski 1995, s. 411). Wystąpił on w przekładzie gdańskim w 7 miejscach biblijnych, w których odnosi się on do znawców Prawa Mojżeszowego, przedstawianych w tekście nowotestamentowym jako polemizujących z nauczaniem Jezusa lub wręcz niechętnych temu nauczaniu (Mt 22:35, Łk 7:30,

⁴ Kulturotwórczy charakter przekładu kralickiego nie wygasł w XVI stuleciu. W XVIII i XIX odegrał on niebagatelną rolę w procesie odradzania się literackiego języka czeskiego (Siatkowska 1987, s. 501). Odnotować należy, że przekład ten miał także wpływ na kształt językowy protestanckiego przekładu Biblii na język górnołużycki z roku 1728 (Lewaszkievicz 1995, s. 34; Bura 2003). Co więcej wzorzec językowy *Biblii kralickiej* wpłynął na kształtujący się w XVII i XVIII wieku słowacki dialekt kulturalny (Lewaszkievicz 1992, s. 242).

⁵ Pogląd ten powtarza Tadeusz Wojak (Wojak 1985, s. 25).

⁶ Irena Kwilecka pisała: „Nowy przekład [tj. *Biblia gdańska* – uzup. T.L.] trzyma się kurczowo oryginału i pod tym względem bliższy jest czeskiej *Biblii kralickiej*, do której nawiązuje między innymi w *Księgach apokryficznych*, przejmując stamtąd zestaw tych Ksiąg, tytuły i ich kolejność. W *Biblii gdańskiej* brak przedmowy, objaśnień i komentarzy [...]. Wprowadzono jedynie wstępy do niektórych ksiąg, zaczerpnięte zazwyczaj z czeskiej *Biblii kralickiej*, i argumenty do poszczególnych rozdziałów” (Kwilecka 2003, s. 347).

10:25, 11:45, 11:46, 11:52, 14:3). Jego czeskim odpowiednikiem w paralelnych miejscach biblijnych przekładu kralickiego jest rzeczownik *zákonnik* (we współczesnym czeskim zapisie ortograficznym – *zákoník*).

Celem prezentowanej tu analizy jest próba rekonstrukcji kryterium, jakim się kierował Daniel Mikołajewski przy doborze polskich ekwiwalentów gr. *νομικός* ‘uczony w Prawie’, a tym samym ocena charakteru zależności jego przekładu od przekładu kralickiego w tym szczególnie leksykalnym. W dalszej części wywodu jako tło interpretacyjne zanalizowane zostaną także polskie ekwiwalenty gr. *γραμματέως* ‘uczony w Piśmie’ i ich paralelne odpowiedniki w *Biblii kralickiej*.

Pod względem formalnym rzeczownik *zakonnik* można uznać za leksem wskazujący na zależność Nowego Testamentu *Biblii gdańskiej* (skrót *Gd32*) od czeskiego przekładu *Kral*. Można dostrzec w nim podobieństwo w budowie słowotwórczej do odpowiadającego mu w danym miejscu biblijnym czeskiego leksemu *zákonnik*. Oba leksemy w swoim składzie morfologicznym mają ten sam rdzeń – pol. *zakon-* vs. czes. *zákon-* i równokształtne sufiksy pol. *-nik* vs. czes. *-ník*. Za niewpływające na tak rozumianą identyfikację należy przyjąć różnice w zakresie morfemów flekcyjnych, które mogą przybierać formy charakterystyczne dla poszczególnych języków, zachowując w języku czeskim i języku polskim właściwe swojej składni funkcje syntaktyczne⁷, a także i przede wszystkim seryjne różnice fonetyczne (Siatkowski 1965; Siatkowski 1970; Basaj, Siatkowski 2006; Reczek 1968). W omawianym przypadku zachodzi charakterystyczna dla doby średniopolskiej paralela fonetyczna – czeskie długie *a*, zapisywane literą <á> realizowane jest w formie polskiej jako [â] (tzw. *a* pochylone), będące w tamtym czasie kontynuantem staropolskiego *a* długiego. Badane teksty rozróżniają graficznie [a] (*a* jasne) od [â]. Głoska [â] zapisywana jest w nich zarezerwowaną dla niej literą <a>. Czeskie [i:] realizowane jest jako polskie [i].

⁷ Odpowiednio: N sg czes. *zákonnik* vs. N sg pol. *zakonnik*; N pl czes. *zákonníci* vs. N pl pol. *zakonnicy*; G pl czes. *zákonníků* vs. G pl pol. *zakonników*; D pl czes. *zákonníkům* vs. D pl pol. *zakonnikom* (cf. Gebauer 1960).

Reczownik *zakonnik* uznawany jest za bohemizm leksykalny i semantyczny, który został przejęty do języka polskiego jeszcze w dobie staropolskiej:

W języku polskim *zakonnik* poświadczony jest od XV w. w znaczeniach ‘mnich’ i ‘faryzeusz żydowski’ [...]. Oba znaczenia należy przyjąć za przejęte z czeskiego [...] (Basaj, Siatkowski 2006, s. 468).

Staroczeskie znaczenia rzeczownika *zákonnik* (także w obocznej formie *zákoník*) to: ‘farizeusz’; ‘řeholník, mnich’ (*Vokabulář webový*, online). Ze względu na stosunkowo długi okres funkcjonowania w języku polskim tego bohemizmu uznać można, że w końcu XVI wieku i w początku XVII wieku jego obce pochodzenie, już przecież w momencie przejścia go do polszczyzny ze względu na identyczną z rodzimą strukturę morfologiczną nie w pełni uświadamiane, zostało zatarte.

Leksem *zakonnik* należy do leksyki swoistej tekstu *Gd32*, czyli do takich haseł leksykalnych, które nie zostały potwierdzone w leksykonach trzech innych przekładów nowotestamentowych uwzględnionych w analizie kwantytatywno-dystrybucyjnej⁸. Są to dwie wcześniejsze translacje ewangeliczne, genetycznie powiązane z *Gd32*, czyli Nowy Testament *Biblii brzeskiej* z 1563 roku (skrót *Brz63*) w przekładzie zespołu tłumaczy wywodzących się ze środowiska kalwińskiego⁹, *Nowy Testament gdański* z 1606 roku (skrót *NT06*) w przekładzie Marcina Janickiego (Kossowska 1969, s. 55, 87–88, 95–96; Czerniatowicz 1969, s. 89–91) i w opracowaniu redakcyjnym Daniela Mikołajewskiego i Jana Turnowskiego (Lisowski 2018, s. 255–263) oraz uwzględniony jako *pars comparationis* Nowy Testament *Biblii* z 1599 roku (*Wuj99*) w przekładzie Jakuba Wujka, a w opracowaniu

⁸ Założenia analizy kwantytatywno-dystrybucyjnej zostały przedstawione w innym miejscu (Lisowski 2010, s. 30–42).

⁹ Inicjatorem tej edycji był Jan Łaski. Koordynatorem prac był Grzegorz Orszak, rektor szkoły kalwińskiej w Pińczowie. Konsultantami byli dwaj Francuzi, Piotr Statorius i Jan Thénaud z Bourges, zwolennicy myśli teologicznej Jan Kalwina (Kwilecka 2001, s.1489, 1533; Frick 2001, s. 1661, 1679–1680).

redakcyjnym jezuickiej komisji cenzorskiej pod kierunkiem Stanisława Grodzickiego. Podstawą tego tłumaczenia była łacińska *Wulgata* (Kossowska 1968, s. 355–360; Frick 2018, s. 226–229).

Leksemy swoiste *Gd32*, na które się składają 338 hasła (Lisowski 2010, s. 241), są w zasadzie doktrynalnie nieistotne. Ich frekwencja tekstowa w zdecydowanej większości przykładów równa jest jednemu użyciu. Jednym z wyjątkowych haseł o frekwencji większej niż 1 jest właśnie leksem *zakonnik* (7 użyć tekstowych).

Dla poszerzenia kontekstu interpretacyjnego w prezentowanej analizie uwzględnione zostaną zgodnie z zasadami analizy dystrybucyjno-kontekstowej (Lisowski 2018, s. 25–37) paralelne miejsca biblijne w pozostałych polskich przekładach renesansowych¹⁰ powstałych 1. w środowisku ewangelickim – *Nowy Testament królewiecki* z roku 1551 i 1552 oraz z roku 1553 (skrót *Murz53*) w przekładzie Stanisława Murzynowskiego¹¹; 2. w środowisku antytrynitarskim – *Nowy Testament* z 1570 roku (skrót *Bud70*) w przekładzie Szymona Budnego, *Biblia nieświeska* z 1572 roku (skrót *Bud72*) w przekładzie Szymona Budnego i w opracowaniu redakcyjnym Macieja Kawieczynskiego (Moszyński 1994, s. 354–363), *Nowy Testament* z 1574 roku (skrót *Bud74*) w przekładzie Szymona Budnego (Pietkiewicz 2016, s. 412–439), *Nowy Testament* z 1577 roku (skrót *Czech77*) w przekładzie Marcina Czechowica, *Nowy Testament rakowski* z 1606 roku (skrót *Rak06*) w opracowaniu zespołu pod kierunkiem Walentego Smalciusa (Pietkiewicz 2016, s. 482–483); 3. w środowisku katolickim – dwie translacje przedtrydenckie – *Nowy Testament krakowski* z 1556 roku (skrót *Krak56*) (Kossowska 1968, s. 179–185), *Biblia Leopolda* z 1561 roku (skrót *Leop61*) (Belcarzowa 1989, s. 43–44, 73;

¹⁰ W pozyskiwaniu danych kontekstowych z tekstu Ewangelii przekładów, które ukazały się do końca XVI wieku, korzystałem także z wyszukiwarki internetowej *Szesnastowieczne przekłady Ewangelii*, opracowanej przez zespół pod kierownictwem Izabelii Winiarskiej-Górskiej; <https://ewangelie.uw.edu.pl/informacje>.

¹¹ Przekład ten wydany w Królewcu powstał z inicjatywy księcia Albrechta Hohenzolerna, protektora nowego wyznania w lennie pruskim (Łuczak 1992, s. 225–231; Czerniatowicz 1969, s. 28–31; Lisowski 2015, s. 111–120).

Belcarzowa 2006, s. 49, 53), oraz jezuicka translacja potrydencka – *Nowy Testament* z 1593 roku (skrót *Wuj93*) w przekładzie Jakuba Wujka (Bieńkowska 1992, s. 3–7; Frick 2018, s. 153–171), która poprzedziła wydanie *Biblii* z 1599 roku.

Ekwiwalenty greckiego *νομικός* w polskich renesansowych przekładach biblijnych zestawione zostaną z ich odpowiednikami w paralelnych miejscach biblijnych w *Wulgacie* w edycji Klementyńskiej z 1583 roku (skrót: *Vulg*) i oczywiście w *Biblii kralickiej*. Dystrybucję ekwiwalentów gr. *νομικός* ukazuje tabela 1.

Tab. 1. Dystrybucja gr. *νομικός* w znaczeniu ‘[o znawcach żydowskich] nauczyciel Zakonu, uczyony w Prawie’ w polskich renesansowych przekładach nowotestamentowych na tle wybranych przekładów obcojęzycznych

przekład	Mt 22:35	Łk 7:30	Łk 10:25	Łk 11:45	Łk 11:46	Łk 11:52	Łk 14:3
TR ¹²	νομικός	νομικός	νομικός	νομικός	νομικός	νομικός	νομικός
Vulg	legis doctor	legis peritus	legis peritus	legis peritus	legis peritus	legis peritus	legis peritus
Kral	zakonnik	zakonnik	zakonnik	zakonnik	zakonnik	zakonnik	zakonnik
Murz53	doktor Zakonu	nauczony w Zakonie	nauczony w Zakonie	nauczony w Zakonie	uczony w Zakonie	uczony w Zakonie	uczony w Zakonie
Krak56	doktor Zakonu	nauczony w Zakonie	nauczony w Zakonie	nauczony w Zakonie	nauczony w Zakonie	nauczony w Zakonie	nauczony w Zakonie
Leop61	doktor zakonny	doktor zakonny	doktor zakonny	doktor zakonny	doktor zakonny	doktor zakonny	doktor zakonny
Brz63	doktor w Zakonie	nauczony w Zakonie	wykładowca zakonny	wykładowca zakonny	wykładowca zakonny	wykładowca zakonny	wykładowca zakonny
Bud70	zakonnik	zakonnik	zakonnik	zakonnik	zakonnik	zakonnik	zakonnik
Bud72	zakonnik	zakonnik	zakonnik	zakonnik	zakonnik	zakonnik	zakonnik
Bud74	zakonnik	zakonnik	zakonnik	zakonnik	zakonnik	zakonnik	zakonnik
Czech77	doktor zakonny	bawiący się Zakonem	doktor zakonny	doktor zakonny	doktor zakonny	doktor zakonny	doktor zakonny

¹² Tekst grecki przytaczam za wydaniem w opracowaniu Roberta Estienne’a, *Novum Testamentum Graece*, z 1550 roku, który przyjęto określać jako *Textus Receptus* (skrót TR).

Wuj93	doktor zakonny	doktor zakonny	doktor zakonny	doktor zakonny	doktor zakonny	doktor zakonny	doktor zakonny
Wuj99	doktor zakonny	biegły w Zakonie	biegły w Zakonie	biegły w Zakonie	biegły w Zakonie	biegły w Zakonie	biegły w Zakonie
Rak06	nauczyciel zakonny	nauczyciel zakonny	nauczyciel zakonny	nauczyciel zakonny	nauczyciel zakonny	nauczyciel zakonny	nauczyciel zakonny
NT06	doktor zakonny	doktor zakonny	doktor zakonny	doktor zakonny	doktor zakonny	doktor zakonny	doktor zakonny
Gd32	zakonnik	zakonnik	zakonnik	zakonnik	zakonnik	zakonnik	zakonnik

Np. Łk 7:30:

TR – οἱ δὲ Φαρισαῖοι καὶ οἱ νομικοὶ τὴν βουλὴν τοῦ θεοῦ ἠθέτησαν εἰς ἑαυτοῦς μὴ βαπτισθέντες ὑπ’ αὐτοῦ

Vulg – Pharisei autem et **legis periti** consilium Dei spreverunt in semet ipsos non baptizati ab eo.

Kral – Ale faryzeové a **zakonníci** pohrdli radou Boží sami proti sobě, nebyvše pokřtěni od něho.

Murz53 – A Phariseuszowie, i w **Zakonie nauczēni** wzgardzili radę bożą naprzeciwno sami sobie, od niego nieochrzczeni.

Krak56 – A Faryzeuszowie i w **Zakonie nauczēni**, radę bożą wzgardzili przeciwko sami sobie, nie okrzczeni od niego.

Leop61 – A Faryzeuszowie i **doktorowie zakonni**, radę Bożą wzgardzili sami przeciwko sobie, nie będąc okrzczeni od niego.

Brz63 – Ale faryzeuszowie i **nauczēni w Zakonie** odrzucili radę Bożą sami przeciw sobie, którzy nie byli pokrzczeni od niego.

Bud70 – Zaś faryzeuszowie i **zakonnicy** radę Bożą odrzucili przeciw sobie, nie pokrzczeni od niego. Bud72 – Zaś faryzeuszowie i **zakonnicy** radę Bożą odrzucili przeciw sobie, nie pokrzczeni od niego. Bud74 – Faryzeuszowie lepak i **zakonnicy** radę Bożą odrzucili przeciw sobie, nie ponurzeni od niego.

Czech77 – Ale Faryzeuszowie i **zakonem się bawiący** odrzucili radę Bożą sami przeciw sobie, nie będąc ponurzeni od niego.

Wuj93 – Ale Pharyzeuszowie i **doktorowie zakonni** znieważyli radę Bożą sami przeciw sobie, nie dawszy się mu krzcić.

Wuj99 – Ale Faryzeuszowie i **biegły w Zakonie** wzgardzili radę Bożą sami przeciw sobie, nie ochrzczeni od niego.

Rak06 – A Faryzeuszowie i **zakonni nauczycielowie** onę radę Bożą odrzucili przeciw samym sobie, nie będąc ponurzeni od niego.

NT06 – A faryzeuszowie i **doktorowie zakonni** odrzucili radę bożą sami przeciw sobie, nie będąc krzczeni od niego.

Gd32 – Ale Faryzeuszowie i **zakonnicy** pogardzili radą Bożą sami przeciwko sobie, nie będąc ochrzczeni od niego.

Dane zawarte w tabeli 1. nasuwają następujące spostrzeżenia: Łacińskim odpowiednikiem greckiego νομικός jest połączenie wyrazowe *legis peritus* (a także *legis doctor*). To zapewne decyduje, że w większości polskich renesansowych nowotestamentowych przekładów występują podstawienia analityczne: *doktor Zakonu*, *doktor zakonny*, *doktor w Zakonie*, *nauczyciel zakonny*, *wykładacz Zakonu*, *wykładacz zakonny*, *uczony w Zakonie*, *nauczony w Zakonie*. Tak jest zarówno w wypadku przekładów dokonanych z Vulg (Krak 56, Leop61, Wuj93, Wuj99), jak i też z greki (Murz53, Brz63, Czech77, Rak06, NT06). Wyjątkami od tej reguły poza przekładem Daniela Mikołajewskiego – Gd32 – są translacje Szymona Budnego. W przekładach antytrynitarza pojawia się we wszystkich miejscach biblijnych ekwiwalent *zakonnik*, ten sam co w Gd32. Może to nasuwać przypuszczenie, że Daniel Mikołajewski wzorował się raczej na przekładach Szymona Budnego aniżeli na czeskiej *Biblii kralickiej*. Jednak temu zdaje się przeczyć stan, jaki panuje w wersecie Tyt 3:13. Mowa jest w nim o znawcy Zakonu (Prawa), który jest – jak można mniemać z kontekstu biblijnego – chrześcijaninem. W tym wypadku Gd32, podobnie jak Kral, rezygnuje z leksemu *zakonnik* i wprowadza połączenie wyrazowe *nauczony w Zakonie* (w Kral mamy *učený v Zákoně*). W tym miejscu biblijnym przekłady Szymona Budnego ponownie przywołują ekwiwalent *zakonnik*:

Gd32 – Zenasa, **nauczonego w Zakonie**, i Apollona pilnie odprowadź, aby im na niczem nie schodziło.

Kral – Zéna, **učeného v Zákoně**, a Apollo s pilností vyprovod’, ať v ničemž nemají nedostatku.

Bud70, Bud72, Bud74 – Zenę **zakonnika** i Apollosa pilno doprowadź, aby im ni na czem nie schodziło.

Dystrybucję ekwiwalentów gr. νομικός w wersecie Tyt 3:13 we wszystkich uwzględnionych w analizie przekładach nowotestamentowych ukazuje tabela 2.

Tab. 2. Dystrybucja gr. *νομικός* '[o znawcach chrześcijańskich] nauczyciel Zakonu, uczony w Prawie' (Tyt 3:13) w polskich renesansowych przekładach nowotestamentowych na tle wybranych przekładów obcojęzycznych

przekład	Tyt 3:13
<i>TR</i>	<i>νομικός</i>
<i>Vulg</i>	<i>legis peritus</i>
<i>Kral</i>	<i>učení v Zákoně</i>
<i>Murz53</i>	<i>uczony w Prawie</i>
<i>Krak56</i>	<i>nauczony w Zakonie</i>
<i>Leop61</i>	<i>uczony w Zakonie</i>
<i>Brz63</i>	<i>uczony w Zakonie</i>
<i>Bud70</i>	<i>zakonnik</i>
<i>Bud72</i>	<i>zakonnik</i>
<i>Bud74</i>	<i>zakonnik</i>
<i>Czech77</i>	<i>uczony w Zakonie</i>
<i>Wuj93</i>	<i>doktor zakonny</i>
<i>Wuj99</i>	<i>doktor zakonny</i>
<i>Rak06</i>	<i>uczony w Zakonie</i>
<i>NT06</i>	<i>nuczony w Zakonie</i>
<i>Gd32</i>	<i>nauczony w Zakonie</i>

Rzeczownik *zakonnik* Daniel Mikołajewski, jak można wnosić z tych przykładów, podążając za *Kral*, przywołuje w swoim przekładzie, by oddać kontekstowe znaczenie gr. *νομικός* '[o znawcach żydowskich] nauczyciel Zakonu, uczony w Prawie'. Natomiast dla znaczenia gr. *νομικός* '[o znawcach chrześcijańskich] nauczyciel Zakonu, uczony w Prawie' tłumacz gdański odchodzi od ekwiwalentu *zakonnik* i wprowadza połączenie wyrazowe *nauczony w Zakonie*. Zauważmy, że spośród polskich przekładów tylko *Gd32* w Tyt 3:13 niuanse kontekstowo znaczenie gr. *νομικός*. Można przypuszczać, że Daniel Mikołajewski świadomie podążał w tym względzie za wzorcem *Kral*. Ostatecznie w tekście Nowego Testamentu *Biblii gdańskiej* gr. *νομικός* ma dwa kontekstowe znaczenia wyrażane leksykalnie na dwa sposoby – *zakonnik* 'uczony w piśmie, znawca Zakonu nieprzy-

chylny nauczaniu Jezusa'; oraz – *nauczony w Zakonie* 'uczony w piśmie, znawca Zakonu, zwolennik nauczania Jezusa'. W znaczeniu leksemu *zakonnik* w tym kontekście ujawnia się zatem doza wartościowania negatywnego. Fakt, że *zakonnik* w analizowanych wersetych biblijnych często zestawiany jest w ciąg z leksemem *faryzeusz* (jak w cytowanym wersecie Łk 7:30), swoim znaczeniem odnoszącym się do stronnictwa religijnego, którego przekonania i obyczajowość często spotykają się z dezaprobatą ze strony Jezusa (Widła 2003, s. 70–71), ten deprecjonujący walor semantyczny jeszcze bardziej uwypukla.

Poświadczona w staropolszczyźnie polisemiczność leksemu *zakonnik* – 'członek starożytnej sekty żydowskiej, rygorystycznie przestrzegającej prawa religijnego, faryzeusz; sectae religiosae Iudaeorum antiquorum particeps, Pharisaeus'; 'członek zakonu, mnich; religiosus, monachus' (*Sstp* t. 11, s. 104–105) utrzymywała się zapewne także w polszczyźnie szesnastowiecznej. W odniesieniu do drugiego znaczenia staropolskiego pośrednich dowodów na to dostarcza *Słownik polszczyzny XVI wieku*¹³, natomiast analizowane tu teksty (przekłady Szymona Budnego i *Gd32*) wprost potwierdzają żywotność staropolskiego znaczenia pierwszego. Można by postawić tezę, że Daniel Mikołajewski wykorzystał tę niejednoznaczność semantyczną leksemu *zakonnik*, by aluzyjnie deprecjonować nie tylko żydowskich uczonych w piśmie, ale także współczesnych mu mnichów Kościoła rzymskiego. I oczywiście nie można wykluczyć, że ta dwuznaczność była odczytywana przez współczesnych protestanckich czytelników bądź słuchaczy tekstu nowotestamentowego w gdańskiej formie językowej. Jednak przypuszczać można z dużą dozą pewności, odwołując

¹³ Hasło *zakonnik*, które widnieje w indeksie haseł *Słowika polszczyzny XVI wieku* (odnotowano 196 użyc tekstowych), oczekuje na opracowanie leksykograficzne (*SpXVI*, indeks haseł: *zakonnik*). Leksem *zakonnik* na pewno był używany w znaczeniu 'zakonnik; mężczyzna nieżonaty, przynależący do społeczności zakonnej, żyjącej według ustalonej reguły', czyli jako synonim leksemu *mnich*, dobrze poświadczonego w polszczyźnie XVI wieku – 944 użyc w tym znaczeniu na 951 wszystkich poświadczeń leksemu *mnich* (*SpXVI*, hasło: *mnich*).

się do argumentów lingwistycznych, że nie było to intencją Daniela Mikołajewskiego. Był on tłumaczem kompromisowym, a jednocześnie rozważnym filologiem, z akrybią poszukującym najbardziej adekwatnych polskich ekwiwalentów dla leksemów oryginału greckiego (Lisowski 2010, s. 443–444)¹⁴. Słowo Boga, *textus sacer*, nie mogło być narzędziem doraźnej polemiki religijnej. Daniel Mikołajewski rozmyślał nad kontekstowymi sensami gr. *νομικός* i poszukiwał dla nich możliwie najbardziej adekwatnych polskich ekwiwalentów zapewne właśnie z takim nastawieniem do tekstu sakralnego.

Gr. *νομικός* to leksem etymologicznie wywodzący się od gr. *νόμος* ‘prawo’; ‘prawidło, zasada, reguła’; ‘w NT: Prawo Mojżeszowe’ (Popowski 1995, s. 412). A więc *zakonnik* (gr. *νομικός*) to rzeczownik pochodny od *zakon* ‘prawo’; kontekstowo w Nowym Testamencie: ‘Prawo Mojżeszowe’¹⁵. Jest to odwzorowanie (po zatarciu poczucia obcości bohemizmu *zakonnik*) na gruncie polszczyzny końca XVI wie-

¹⁴ Taka postawa Daniela Mikołajewskiego ujawnia się między innymi w wypadku polskich ekwiwalentów gr. *εκκλησία*. Tomasz Lisowski pisał: „Spośród wszystkich tu omawianych protestanckich przekładów nowotestamentowych kontekstową polaryzację znaczeń greckiego *εκκλησία* najbardziej precyzyjnie oddaje środkami leksykalnymi *Gd32*. Leksemy *gromada* i *zgromadzenie* użyte zostały dla oddania znaczeń neutralnych pod względem doktrynalnym, a więc: 1. ‘ogólnie o świeckim zgromadzeniu ludzi: zebranie, zgromadzenie’ (tu: *gromada* – 1 raz, *zgromadzenie* – 2 razy) oraz 2. ‘o społeczności Izraelitów w aspekcie religijnym: zebranie, zgromadzenie’ (tu: *zgromadzenie* – 2 razy). *Novum Gd32* w porównaniu z poprzednimi translacjami nowotestamentowymi polega na tym, że Daniel Mikołajewski poprzez przemyślaną dobór polskich ekwiwalentów greckiego *εκκλησία* dokonał rozróżnienia znaczeń ‘zgromadzenie wiernych, wspólnota chrześcijan’ i ‘mistyczne ciało Chrystusa’. To pierwsze wyrażane jest przez leksem *zbor*, to drugie przez leksem *kościół*” (Lisowski 2008, s. 297–298).

¹⁵ W staropolszczyźnie poświadczony są następujące znaczenia rzeczownika *zakon* ‘prawo, nakaz (szczególnie religijny), zasady moralne, przykazania, lex, praeceptum, mandatum’; ‘spis praw, nakazań, zasad moralnych za wartych w Starym i Nowym Testamencie, leges, praecepta, mandata, quae in Veteri et Novo Testamento continentur’; ‘zbiór zasad obowiązujących zgromadzenia zakonne, reguła zakonna, też grupa osób ślubujących żyć według tych zasad, monachorum vivendi regula, ordo monasticus, coenobitarum communitas’ (*Sstp*, hasło: *zakon*).

ku, początku XVII wieku mechanizmu semantyczno-morfologicznego, który ukształtował czeski rzeczownik *zákonník* (*zákoník*), derywat od *zákon*. Rzeczownik *zakonnik* w przekładzie Daniela Mikołajewskiego jest ponadto dokładnym polskim semantycznym i morfologicznym odpowiednikiem gr. *νομικός*. Czeski *zákonník* jako ekwiwalent gr. *νομικός* w *Kral* utwierdził zapewne tłumacza gdańskiego, że taki wybór jest filologicznie uzasadniony.

Rekonstruowany tu mechanizm analizy semantyczno-morfologicznej gr. *νομικός* zastosowany został przez Daniela Mikołajewskiego, jak się zdaje, także przy wyborze polskich ekwiwalentów greckiego leksemu *γραμματέύς*, który w Nowym Testamencie w 61 miejscach biblijnych jest synonimem gr. *νομικός*. Rzeczownik *γραμματέύς* znaczy bowiem: ‘o znawcach żydowskich: uczony w Piśmie, uczony’ (59 użycie); ‘o znawcach chrześcijańskich: uczony w Piśmie, uczony’ (2 użycia); a ponadto: ‘o urzędnikach: sekretarz, pisarz’ (1 użycie) (Popowski 1995, s. 114). Etymologicznie jest to rzeczownik pochodny od gr. *γράμμα* ‘litera, pismo’; ‘w Nowym Testamencie: Pismo, księgi Mojżeszowe; ogólniej: Stary Testament’ (Popowski 1995, s. 114). Gr. *γραμματέύς* jako synonim gr. *νομικός* w kontekstach odnoszących się do uczonych w Piśmie mógłby być zatem przekładany na język polski jako *zakonnik*. Daniel Mikołajewski jednak rezygnuje z takiej ekwiwalencji, być może ze względu na brak paraleli morfologicznej między gr. *γραμματέύς* a pol. *zakonnik*. Wprowadza do swojego przekładu połączenie wyrazowe *nauczony w Piśmie* (wyjątkowo – 1Kor 1:20 – *uczony w Piśmie*), które odwzorowuje znaczenie i budowę morfologiczną gr. *γραμματέύς*. Tym razem jednak nie wzoruje się na *Kral*. Redaktorzy czeskiego przekładu w zdecydowanej większości kontekstów biblijnych oddają gr. *γραμματέύς* jako czes. *zákonník*. Dystrybucja ekwiwalentów gr. *γραμματέύς* w *Gd32* i w *Kral* dała następujące rezultaty: 1. w znaczeniu ‘o znawcach żydowskich: uczony w Piśmie, uczony’: Mt 5:20, 7:29, 8:19, 9:3, 12:38, 15:1, 16:1, 17:10, 20:18, 21:15, 23:2, 23:13, 23:14, 23:15, 23:23, 23:25, 23:29, 26:57, 27:41, Mk 1:22, 2:6, 2:16, 3:22, 7:1, 7:5, 8:31, 9:11, 9:14, 10:33, 11:18, 11:27, 12:28, 12:32, 12:35, 12:38, 14:1,

14:43, 14:53, 15:1, 15:31, Łk 5:21, 5:30, 6:7, 9:22, 11:53, 15:2, 19:47, 20:1, 20:19, 20:39, 20:46, 22:2, 22:66, 23:10, J 8:3, Dz 4:5, 6:12 – *Gd32 nauczony w Piśmie* vs. *Kral zákonník*. Wyjątkowo – Mt 2:4 *Gd32 nauczyciel* vs. *Kral učitel*; Dz 23:9 *Gd32 nauczony w Piśmie* vs. *Kral učitel*; 1Kor 1:20 *Gd32 uczoney w Piśmie* vs. *Kral učeny*; 2. w znaczeniu ‘o znawcach chrześcijańskich: uczoney w Piśmie, uczoney’: Mt 13:52, 23:34 *Gd32 nauczony w Piśmie* vs. *Kral učitel*; 3. w znaczeniu ‘o urzędnikach: sekretarz, pisarz’: Dz 19:35 *Gd32 pisarz* vs. *Kral pisař*. Np. Mt 5:20

TR – λέγω γὰρ ὑμῖν ὅτι ἐὰν μὴ περισσεύσῃ ἡ δικαιοσύνη ὑμῶν πλεῖον τῶν γραμματέων καὶ Φαρισαίων οὐ μὴ εἰσέλθητε εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν

Vulg – Dico enim vobis quia nisi abundaverit iustitia vestra plus quam **scribarum** et Pharisaeorum non intrabitis in regnum caelorum.

Gd32 – Albowiem powiadam wam: Jeżeli nie będzie obfitsza sprawiedliwość wasza, niż **nauczonych w Piśmie** i Faryzeuszów, żadnym sposobem nie wnijdziecie do królestwa niebieskiego.

Kral – Nebo pravím vám: Nebude-liť hojnější spravedlivost vaše nežli **zákonníkú** a farizeů, nikoli nevejdete do království nebeského.

Występujący w *Gd32* leksem *zakonnik* jako ekwiwalent gr. *νομικός* poza przekładami Szymona Budnego nie jest poświadczony w żadnym innym polskim renesansowym przekładzie nowotestamentowym. Leksem ten jest pod względem semantycznym i morfologicznym dokładnym odpowiednikiem czeskiego rzeczownika *zákonník* (*zákoník*), będącego ekwiwalentem gr. *νομικός* w *Kral*. Jak wykazała prezentowana analiza zbieżność leksykalno-semantyczna pol. *zakonnik* i czes. *zákonník* (*zákoník*) jednak nie dowodzi prostej zależności filiacyjnej polegającej na przejęciu leksemu czeskiego do polskiego przekładu. W poszukiwaniu adekwatnego polskiego ekwiwalentu tłumacz gdański brał pod uwagę przede wszystkim znaczenie kontekstowe leksemu greckiego. W doborze polskiego podstawienia leksykalnego uwzględnił on jego zgodność pod względem jednocześnie semantycznym i morfologicznym (etymologicznym) z leksemem tekstu greckiego. Taka zgodność zachodziła w wypadku pol. *zakon-*

nik, będącego ekwiwalentem gr. *νομικός* w znaczeniu kontekstowym ‘[o znawcach żydowskich] nauczyciel Zakonu, uczoney w Prawie’. W paralelnych kontekstach biblijnych tę zależność realizował także czes. *zákonník* (*zákoník*). Można przyjąć, że właśnie dlatego został on przejęty do *Gd32*. Ten sam wzgląd zdecydował zapewne o tym, że polskim ekwiwalentem gr. *νομικός* w kontekstowym znaczeniu (Tyt 3:13) ‘[o znawcach chrześcijańskich] nauczyciel Zakonu, uczoney w Prawie’ stało się połączenie wyrazowe *nauczony w Zakonie* odzworowujące ekwiwalent w *Kral* – *učeny v Zákoně*. W obu przekładach dokonano środkami leksykalnymi przeciwstawienia żydowskich znawców Zakonu chrześcijańskim znawcom Zakonu (pamiętajmy, że w tekście oryginału oba znaczenia kontekstowe wyrażone są tym samym leksemem).

Leksem *γραμματέως* ‘uczoney w Piśmie’ jest w zdecydowanej większości nowotestamentowych miejsc biblijnych synonimem gr. *νομικός*. Także w poszukiwaniu jego polskich ekwiwalentów Daniel Mikołajewski stosował to samo kryterium semantyczno-morfologicznej zgodności ekwiwalentu z leksemem oryginału. Przywołał bowiem połączenie wyrazowe *nauczony w Piśmie* (wyjątkowo: *uczoney w Piśmie*), oddające strukturę semantyczno-morfologiczną leksemu greckiego, pochodnego od gr. *γράμμα* ‘litera, pismo’. Tego wyboru dokonał, mimo że w *Kral* w większości miejsc biblijnych gr. *γραμματέως* oddawany jest przez *zákonník* (*zákoník*). Czeski ekwiwalent jest zgodny z leksemem greckim pod względem semantycznym, a nie pod względem semantyczno-morfologicznym.

Daniel Mikołajewski bez wątpienia odwoływał się do przekładu kralickiego w poszukiwaniu możliwie najbardziej adekwatnych rozwiązań translacyjnych. Zaprezentowane studium przypadku ukazuje go jako tłumacza autonomicznego, krytycznie podchodzącego do wzorca czeskiego.

Skróty źródeł

TR Stephanus, (Estienne, R.), 1550, Novum Testamentum Graece. Online: <https://biblehub.com/tr/romans/11.htm> [dostęp: 25.06.2022].

- Vul* *Biblia Sacra Latina ex Biblia Sacra Vulgatae Editionis Sixti V. et Clementis VIII*, 1977, Samuel Bagster & Sons Limited, London.
- Kral* *Biblia kralická* (1594) *Bible kralická*, vol. 6, *Nový Zákon*, tłum. Jan Blahoslav, Jan Němčanský, [Kralice?] 1594, nośnik elektroniczny, Podkowa Leśna, *e-Biblia*.
- Murz53* *Nowy Testament* Stanisława Murzynowskiego (1553) – *Testament Nowy zupełny z greckiego języka na polski przelożony*, tłum. Stanisław Murzynowski, Królewiec Pruski 1553. Online: <https://polona.pl/item/testament-novvy-zvpelny-z-greckiego-iezuka-na-polski-przelozony-i-wykladem-krotkiem,ODU5NDc3MA/2/#info:metadata> [dostęp: 15.05.2022].
- Krak56* *Nowy Testament krakowski* (1556) – *Nowy Testament polskim językiem wyłożony według doświadszonego lacińskiego tekstu od Kościoła Krześcijanskiego przyjętego*, Kraków 1556. Online: <https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/publication/11703/edition/10492/content> [dostęp: 15.05.2022].
- Leop61* *Biblia Leopolda* (1561) – *Biblia to iest księgi Starego i Nowego Zakonu na polski język z pilnością według lacińskiej Biblii od Kościoła Krześcijańskiego powszechnego przyjęty, nowo wyłożona*, [tłum.?), red. Jan Leopolda vel Nycz, Kraków 1561. Online: <http://polona.pl/item/1163395/2> [dostęp: 15.05.2022].
- Brz63* *Biblia brzeska* (1563) – *Brester Bibel 1563*, t. 1-2, red. H. Rothe, F. Scholz, Ferdinand Schöning, Padeborn–München–Wien–Zürich 2001.
- Bud70* *Nowy Testament* Szymona Budnego (1570) – *Biblia. Nowy Testament. Apokryfa*, tłum. Szymon Budny, Nieśwież 1570.
- Bud72* *Biblia* Szymona Budnego (1572) – *Biblia, to jest księgi Starego i Nowego Przymierza*, tłum. Szymon Budny, [Nieśwież, Zasław lub Uzda?] 1572. Online: <http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/docmetadata?id=4263&from=pubstats> [dostęp: 15.05.2022].
- Bud74* *Nowy Testament* Szymona Budnego (1574) – *Nowy Testament znowu przelożony*, tłum. Szymon Budny, [Łosk?] 1574. Online: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=120603> [dostęp: 15.05.2022].
- Czech77* *Nowy Testament* Marcina Czechowica (1577) – *Nowy Testament to jest wszystkie pisma Nowego Przymierza* tłum. Marcin Czechowic, Kraków 1577. Online: <http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=3611&from=FBC> [dostęp: 15.05.2022].
- Wuj93* *Nowy Testament* Jakuba Wujka (1593) – *Nowy Testament Pana Naszego Jezusa Chrystusa*, tłum. Jakub Wujek, Kraków 1593.

- Wuj99* *Biblia* Jakuba Wujka (1599) – *Biblia, to jest Księgi Starego i Nowego Testamentu*, tłum. Jakub Wujek, Kraków 1599.
- Rak06* *Nowy Testament rakowski* (1606) – *Nowy Testament, to iest, wszystkie pisma Nowego Przymierza, Raków 1606*. Online: <https://polona.pl/item/nowy-testament-to-iest-wszystkie-pisma-nowego-przymierza,NzUyOTA2Njk/1/#info:metadata> [dostęp: 15.05.2022].
- NT06* *Nowy Testament gdański* (1606) – *Nowy Testament Pana naszego Jezusa Chrystusa*, Gdańsk 1606.
- Gd32* *Biblia gdańska* (1632) – *Biblia Święta, to jest Księgi Starego i Nowego Przymierza z żydowskiego i greckiego języka na polski pilnie i wiernie przetłumaczone*, Gdańsk 1632.

Literatura

- B a s a j Mieczysław, S i a t k o w s k i Janusz, 2006, *Bohemizmy w języku polskim. Słownik*, Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- B e l c a r z o w a Elżbieta, 1989, *Niektóre osobliwości leksykalne Biblii tzw. Leopoldy*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- B e l c a r z o w a Elżbieta, 2006, *Polskie i czeskie źródła przekładu Biblii Leopolda*, Kraków: Wydawnictwo Lexis.
- B i e Ń k o w s k a Danuta, 1992, *Styl językowy przekładu Nowego Testamentu Jakuba Wujka (na materiale czterech Ewangelii)*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- B u r a Renta, 2003, *Polska, czeska i górnołużycka frazeologia pochodzenia biblijnego a Nowy Testament Jakuba Wujka, Biblia kralicka oraz Nowy Testament Michala Frencla*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- C z e r n i a t o w i c z Janina, 1969, *Niektóre problemy naukowe grezystyki w pracach biblistów polskich XVI i XVII wieku*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- F r i c k David A., 2001, *The Brest Bible of 1563: Translators, Sponsors, Readers. Die Brester Bibel. Kulturgeschichtliche und sprachliche Fragen der Übersetzung*, [w:] *Brester Bibel 1563*, vol. 2, *Księgi Nowego Testamentu. Kommentare, opr. Hans Rothe, Friedrich Scholz, Padeborn–München–Wien–Zürich: Ferdinand Schöningh*, s. 1661–1703.
- F r i c k David A., 2018, *Polska philologia sacra w czasach reformacji i kontrreformacji. Kilka kart z historii sporów wyznaniowych (1551–1632)*, tłum. Kaja Szymańska, Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- G e b a u e r Jan, 1960, *Historická mluvnice jazyka českého*, vol. 3, *Tvarosloví, 1. Skloňování*, Praha: Československá akademie věd.
- H r a b á k Josef, J e ř á b e k Dušan, T i c h á Zdeňka, 1976, *Průvodce po dějinách české literatury*, Praha: Orbis.

- Kę p k a Izabela, 2004, *Biblia gdańska – rewizja Biblii brzeskiej czy nowy przekład?* „Rocznik Gdański”, nr 14, s. 113–123.
- K o s s o w s k a Maria, 1968, *Biblia w języku polskim*, t. 1, Poznań: Księgarnia św. Wojciecha.
- K o s s o w s k a Maria, 1969, *Biblia w języku polskim*, t. 2, Poznań: Księgarnia św. Wojciecha.
- K w i l e c k a Irena, 2001, *Die Brester Bibel. Kulturgeschichtliche und sprachliche Fragen der Übersetzung*, [w:] *Brester Bibel 1563*, vol. 2, *Księgi Nowego Testamentu. Kommentare*, opr. Hans Rothe, Friedrich Scholz, Padeborn–München–Wien–Zürich: Ferdinand Schöningh, s. 1485–1660.
- K w i l e c k a Irena, 2003, *Studia nad staropolskimi przekładami Biblii*, Poznań: UAM, Wydział Teologiczny. PAN, Instytut Sławistyki.
- L e w a s z k i e w i c z Tadeusz, 1992, *Rola przekładów Biblii w formowaniu języków literackich europejskiego kręgu kulturalnego*, [w:] *Biblia a kultura Europy*, t. 1, red. Maria Kamińska, Eliza Małek, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 232–248.
- L e w a s z k i e w i c z Tadeusz, 1995, *Łużyckie przekłady Biblii. Przewodnik bibliograficzny*, Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- L i s o w s k i Tomasz, 2008, *Między doktryną a wiernością przekładu. Grecki leksem εκκλησία i jego polskie ekwiwalenty w protestanckich tłumaczeniach Nowego Testamentu z XVI i XVII w.*, [w:] *Język doświadczenia religijnego*, t. 1, red. Grzegorz Cyran, Elżbieta Skorupska-Raczyńska, Szczecin: Wydział Teologiczny Uniwersytetu Szczecińskiego, s. 285–298.
- L i s o w s k i Tomasz, 2010, *Sola Scriptura. Leksyka Nowego Testamentu Biblii gdańskiej (1632) na tle porównawczym. Ujęcie kwantytatywno-dystrybucyjne*, Poznań: Wydawnictwo Rys.
- L i s o w s k i Tomasz, 2015, *Delimitacyjno-semantyczne wykładniki graficzne renesansowej krytyki tekstu w Nowym Testamencie (1551, 1552) w przekładzie Stanisława Murzynowskiego*, „Slavia Occidentalis” 72, s. 111–120.
- L i s o w s k i Tomasz, 2018, *Przekłady Jakuba Wujka w odnowie leksyki Nowego Testamentu gdańskiego (1606). Ujęcie dystrybucyjno-kontekstowe*, Poznań: Wydawnictwo Rys.
- Ł u c z a k Arleta, 1992, *Problem rozwiązywania hebraizmów i arameizmów w Nowym Testamencie S. Murzynowskiego – na wybranych przykładach*, [w:] *Biblia a kultura Europy*, t. 1, red. Maria Kamińska, Eliza Małek, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 225–231.
- M a y e n o w a Maria R. i inni (red.), *Słownik polszczyzny XVI wieku*. Online: <http://spxvi.edu.pl/o-slovníku/pracownia> [dostęp: 17.04.2022].
- M i c h á l e k Emanuel, 1979, *O jazyce Karlické bible*, „Naše řeč” 62, nr 4. Online, <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=6140> [dostęp: 15.05.2022].
- M o s z y ń s k i Leszek, 1994, *Zur Sprache der Bibelübersetzung Szymon Budnys von 1572*, [w:] Szymon Budny, *Biblia 1572. Kommentar*, opr. Hans Rothe, Friedrich Scholz, Padeborn–München–Wien–Zürich: Ferdinand Schöningh, s. 351–414.
- P i e t k i e w i c z Rajmund, 2016, *Biblia Polonorum. Historia Biblii w języku polskim*, t. 1, *Od początku do 1638 roku*, Poznań: Pallotinum.
- P o p o w s k i Remigiusz, 1995, *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu. Wydanie z pełną lokalizacją greckich haseł, kluczem polsko-greckim oraz indeksem form czasownikowych*, Warszawa: Wydawnictwo Vocatio.
- R e c z e k Józef, 1968, *Bohemizmy leksykalne w języku polskim do końca XV wieku. Wybrane zagadnienia*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- S i a t k o w s k a Ewa, 1987, *W kręgu współczesnych przekładów biblijnych*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 40, s. 498–509.
- S i a t k o w s k i Janusz, 1965, *Bohemizmy fonetyczne w języku polskim*, cz. 1, 1. *Grupy trat, tlat; 2. h zamiast g; 3. spółgłoski twarde przed i, e*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- S i a t k o w s k i Janusz, 1970, *Bohemizmy fonetyczne w języku polskim*, cz. 2, 4. *Formy beznosówkowe; 5. formy nieprzegłoszone*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- S i p a y ń ł o Maria, 1934, *W sprawie genezy Biblii gdańskiej*, „Reformacja w Polsce”, nr 6, s. 144–151.
- S i p a y ń ł o Maria, 1976, *Daniel Mikołajewski*, [w:] *Polski słownik biograficzny, red. Władysław Konopczyński i in., t. 21*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, s. 154–156.
- S z e r u d a Jan, 1932, *Geneza i charakter Biblii gdańskiej. Z powodu 300-lecia pierwszego wydania*, Warszawa: Drukarnia „Głosu Ewangelickiego”.
- U r b a ń c z y k Stanisław i in. (red.), *Słownik staropolski*. Online: <https://pjs.ijp.pan.pl/Sstp/t11.pdf> [dostęp: 17.04.2022].
- Vokabulár webový. Webové hnízdo pramenů k poznání historické češtiny*, 2006–2020. Online: <https://vokabular.ujc.cas.cz> [dostęp: 20.06.2022].
- W i d ła Bogusław, 2003, *Słownik antropologii Nowego Testamentu*, Warszawa: Vocatio.
- W i n i a r s k a - G ó r s k a Izabela i in. (opr.), *Szesnastowieczne przekłady Ewangelii*. Online: <https://ewangelie.uw.edu.pl/informacje> [dostęp: 15.04.2022].
- W o j a k Tadeusz, 1985, *Studium o Biblii gdańskiej*, „Z Problemów Reformacji”, nr 5, s. 17–47.